

ELS BROUWER | AD VAN DER ZEE

De Haarlemse wortels van Claes Sluter en Claes van de Werve, beeldhouwers in dienst van de hertog van Bourgondië

In 2021 maakte het Amsterdamse Rijksmuseum bekend dat het een houten beeld van Claes Sluter had aangekocht. Sluter wordt beschouwd als de meest vernieuwende beeldhouwer van de late middeleeuwen. Zijn carrière speelde zich bijna geheel af in Frankrijk, in en om de stad Dijon waar hij vanaf 1385 werkte en in 1406 overleed. De laatste jaren is Sluter ook buiten de kring van kunsthistorici bekend geworden, mede door de aandacht die Bart van Loo in zijn boek *De Bourgondiërs* aan Sluter besteedt. De auteurs van dit artikel hebben, in navolging van en ondersteund door Bart van Loo en diverse personen verenigd in 'Team Sluter'¹⁾, eerder in de media gepleit om een standbeeld voor Sluter op te richten in Haarlem.²⁾ In dit artikel proberen wij licht te schijnen op de Haarlemse afkomst en familie van Claes Sluter en ook van diens neef, Claes van de Werve, die in de voetsporen trad van zijn verwant. Maar eerst presenteren we een overzicht van het leven van de beide beeldhouwers vanuit een historisch perspectief. We beginnen dat verhaal in 1379, toen Claes Sluter zich in Brussel bevond.

Claes Sluter in Brussel

Hoe Sluter precies in Brussel terecht is gekomen staat open voor verder onderzoek. Wij denken dat hij in het gezelschap van een groep Brabantse ambachtslieden vanuit Haarlem naar Brussel is afgezakt. Dit lijkt een plausibel scenario, waarover verderop meer. Zeker is dat hij eind jaren 1370 in Brussel werkzaam was en ingeschreven stond in het register van het lokale steenhoudersgilde, de *steenbickeleren*. De Belgische historicus Duverger publiceerde in 1933 een belangrijke studie naar dit gilde en hij ontdekte daarbij een ledenlijst met daarin de vermelding van 'Claes de Slutere van Herlam'.³⁾ Duverger dateerde deze lijst op 1379, op grond

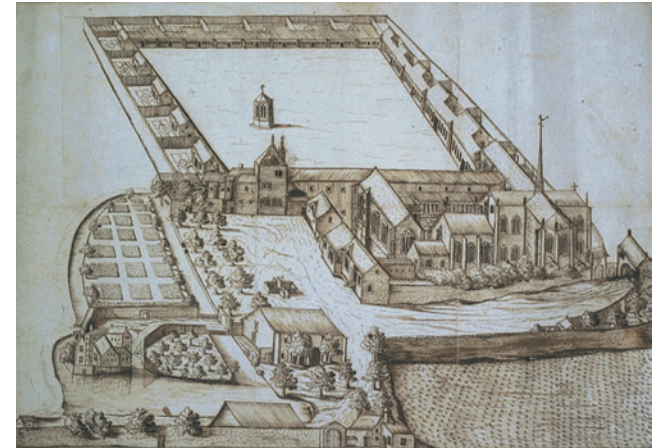
< Buxushouten calvariebeeld, toegeschreven aan Claes Sluter of zijn omgeving. (Rijksmuseum, Amsterdam)

van de vermeldingen van andere namen en de chronologische ordening. In de buurt van Sluters naam vinden we bovendien verschillende andere namen geregistreerd van personen met wie hij later zou gaan samenwerken in Dijon, zoals Jan van Prindale en Willem Smout. De plaatsnaam 'Herlam' komt in verscheidene spellingen voor in de lijst: Haerlam, Harlam, Herlem, maar het gaat zonder twijfel telkens om dezelfde Hollandse stad.⁴⁾ Dat het bij deze vermelding om de beeldhouwer Claes Sluter gaat en dat hij inderdaad uit Haarlem kwam staat sinds Duvergers ontdekking niet meer ter discussie. Er was in Brussel sprake van een steenhouwersgroep waar ook mensen uit Holland, Henegouwen en Vlaanderen deel van uitmaakten. We stellen daarom vast dat Sluter in 1379, mogelijk al iets eerder, werkzaam was in Brussel als lid van het steenhouwersgilde. Daar bleef hij tot 1384. Toen vond een ontmoeting plaats die de loop van zijn leven diepgaand zou veranderen. Hij werd 'ontdekt' door de hoofdbeeldhouwer van het Bourgondische hof, die Sluter meenam naar Dijon om daar in dienst van hertog Filips de Stoute zijn carrière te vervolgen.

Het atelier in Dijon

Het atelier dat in opdracht van de Bourgondische hertog Filips de Stoute (1342-1404) in Dijon was opgericht fungeerde als een creatieve werkplaats waar door tientallen ambachtslieden werd gewerkt aan zowel de monumentale graftombes voor de hertog en zijn Vlaamse gemalin Margareta van Male (1350-1405), als aan talloze ornamenten voor de kloosterkerk van de Chartreuse de Champmol. Dit kartuizerklooster besloeg een oppervlakte van verscheidene hectaren en omvatte behalve een kloostergebouw met cellen voor de monniken en een gemeenschappelijke eetzaal, ook een kloosterkerk met een speciale bidkapel voor de hertogelijke familie.⁵⁾ De ambities van hertog Filips de Stoute reikten ver, zeker toen hij door erfenis en huwelijk ook graaf werd van Vlaanderen en van Artesië. Via de huwelijken van zijn kinderen verzekerde hij zich tevens van politieke invloed in Holland-Henegouwen en in Brabant, dat in de toekomst aan zijn familie zou toevallen. Hij wilde de koning van Frankrijk naar de kroon steken met zijn nieuwe religieuze stichting Champmol, waar hij en zijn nazaten in pracht en praal zouden worden begraven en waar de monniken de lof op zijn familie tot in de eeuwigheid zouden bezingen te midden van een in alle opzichten schitterende omgeving. Daartoe nodigde hij de beste ambachtslieden en kunstenaars uit om in Dijon te komen werken: timmerlieden, schrijnwerkers, smeden, metaalbewerkers, schilders, houtsnijders en beeldhouwers.

Achttiende-eeuwse tekening van de Chartreuse van Champmol. De cellen van de kartuizermonniken liggen om de grote binnenplaats (met Mozesput). Rechts de kloosterkerk en de hertogelijke kapel. (Wikimedia Commons)

De meeste van deze ambachtslieden kwamen niet uit de omgeving van Dijon, maar van verder weg, uit Brabant, Vlaanderen en Henegouwen. De werkplaats kwam onder leiding te staan van Jean de Marville. Deze was afkomstig uit Rijsel (Lille) en staat ook bekend onder zijn Nederlandse naam Jan van Mergem. Als de 'ymagier' (beeldenmaker) van de hertog in de rang van 'valet de chambre' (kamerdienaar) behoorde hij tot diens gevolg en reisde overal met hem naartoe. Hij werd goed betaald en moest van zijn salaris twee knechten en een paard onderhouden. Het moet op een van die dienstreizen naar Vlaanderen of naar Brussel zijn geweest dat De Marville Claes Sluter ontmoette. In elk geval was deze vanaf 1 maart 1385 officieel in dienst van het Bourgondische hof als assistent van De Marville tegen een betaling van twee frank per week.⁶⁾ De hertogelijke klerk die zijn naam in de rekeningen noteerde spelde deze min of meer fonetisch. Zo staat er soms Claus of Claux Celostre dan wel Celustre of Selustre en wordt 'Holland' gespeld als 'Orlandes', maar alle onderzoekers van Sluter en de Bourgondische hofcultuur zijn het erover eens dat hier dezelfde persoon wordt bedoeld.

Sluters eerste opdracht in het atelier was te werken aan de grafmonumenten voor hertog Filips de Stoute en diens vrouw, en daarnaast het vervaardigen van beelden en ornamenten voor de kerk van de Chartreuse. Hij trof er een veelheid van collega's, het atelier moet in deze jaren een ware creatieve broedplaats zijn geweest. De hertog betaalde en faciliteerde, Jean de Marville zette de grote lijnen uit, maar de individuele ambachtslieden kregen een grote mate van vrijheid. Er was onder anderen

een hofschilder, Jean de Beaumetz uit Doornik, die verantwoordelijk was voor de altaarstukken met twee assistenten.⁷⁾ Ook beeldhouwers waren er volop, behalve De Marville zelf kennen we Tailleleu, Tassin, Hennequin ('Jantje') van Brussel en Philippot ('Flipje') van Neerem.⁸⁾ Tot 1388 werd er door deze groep koortsachtig gewerkt aan alle hertogelijke opdrachten. Sluter hield zich daarbij in het bijzonder bezig met de grote beelden voor het toegangsportaal van de kerk.

Op 24 mei 1388 vond de inwijding van de kloosterkerk plaats door de bisschop van Langres in aanwezigheid van de hertogelijke familie. Het complex was nog lang niet af, maar het was een eerste belangrijke stap. In datzelfde jaar werden de werkzaamheden enigszins teruggeschroefd, het aantal personeelsleden van het atelier nam af en ook Sluter vinden we van 1388 tot medio 1389 niet in de hertogelijke rekeningen terug. Dat veranderde in 1389 nadat hoofdbeeldhouwer De Marville na ziekte bleek te zijn overleden. Op 23 juli werd 'Claus Celustre' aangesteld als diens opvolger ('ymagier et varlet de chambre') tegen eenzelfde beloning en met eenzelfde verplichting om er twee knechts en een paard op na te houden. Vanaf 1389 beginnen de werkelijke gloriejaren van Sluter in Dijon. Het werk aan de grafmonumenten en de Chartreuse werd met grote kracht voortgezet. Sluter rekruteerde direct enkele oude kompanen uit Brussel, onder wie Jan 'Hennequin' van Prindale. Hij moest regelmatig op reis voor materiaal. Zo reisde hij meer dan eens naar Dinant voor de aankoop van zwart marmer voor de graftombes, naar Parijs voor de aankoop van albast voor de pleuranten en naar Mechelen om daar de diensten in te huren van een lokale meester-glazenier, Henri Boucher, ook 'Glasemaker' genoemd. Met zijn collega Jean de Beaumetz reisde hij naar de paleizen van de hertog van Berry in Bourges om daar de beroemde schilderijen in ogenschouw te nemen, ter inspiratie voor hun werk in Dijon.

Latere werk

In 1392 en 1393 werkten Sluter en zijn medewerkers aan de graftomben en ook aan de ornamenten en het interieur van het hertogelijke 'buitenhuis', het kasteel van Germolles, in de omgeving van Beaune. In 1395 volgde een nieuwe grote opdracht: de constructie van een enorme calvarie, een kruisbeeld op een monumentale sokkel, ten behoeve van de binnenplaats van de Chartreuse. Het is deze beeldengroep die Sluter zijn grootste faam zal opleveren. De calvarie werd nooit voltooid, maar de sokkel met de acht beelden van de profeten is tot in onze tijd bewaard gebleven, ook nadat de Chartreuse zelf in 1792 was gesloopt vanuit revolutionaire

Een deel van de albasten treurstoet, de zogeheten pleuranten, op het grafmonument van Filips de Stoute. De beeldjes van gemiddeld 40 cm hoogte zijn niet alleen door Sluter gemaakt, maar ook door De Marville en Van de Werve en zijn het gezamenlijk product van het hele atelier. (Foto auteur)

Enkele beelden uit de Mozesput. In het midden koning David, links Mozes en rechts Jeremia. (Foto auteur).

Detail van een van de engelen in de Mozesput; ze vertonen allemaal een andere expressie. (Foto auteur)

hervormingsdrang, waarbij talloze kerkelijke en vooral kloosterlijke bezittingen het moesten ontgelden. Zelfs de revolutionairen vonden de beelden blijkbaar zo mooi dat ze deze hebben laten staan. De beeldengroep staat bekend als de ‘Mozesput’, een verwarrende benaming omdat het helemaal niet om een put gaat. Wel is Mozes een van de uitgebeelde profeten. Aan deze beelden dankt Sluter zijn bijnaam ‘Michelangelo van de Lage Landen’, gemunt door Huizinga in *Herfsttij der Middeleeuwen*. De expressie van de gezichten van de profeten en de details van hun geplooi-de gewaden en de hen vergezellende engelen zijn dan ook buitengewoon. Voor de profeet Jeremia was speciaal een koperen bril gemaakt door een van de collega’s uit het atelier, die helaas verloren is gegaan. De beelden waren polychroom beschilderd.

Na de dood van hofschilder Jean de Beumetz in december 1396 was er een opvolger gevonden in de persoon van Jehan Maelwael (±1370-1415). Deze schilder was afkomstig uit de omgeving van Nijmegen of Kleef en hij en Sluter zullen ongetwijfeld met elkaar in het Nederlands hebben geconverseerd. Maelwael, zijn naam betekent letterlijk: ‘schilder goed’, had ook tot taak om toe te zien op de prestaties van anderen. Zo was in 1399 de beroemde Vlaamse schilder Melchior Broederlam aangetrokken om een

altaarstuk te leveren. Er werd een beoordelingscommissie gevormd door Sluter en Maelwael om het werk te inspecteren, waarbij we dan vooral moeten denken aan de kwaliteit van de gebruikte verf en het verguldsel, en niet aan de religieuze voorstelling zelf.

In 1399 werd Sluter voor de eerste keer ziek, en moest hij het werk aan zijn assistenten laten. Zelf ontving hij een vergoeding voor medische onkosten van de hertog ten bedrage van 60 kronen, wat we een bewijs mogen noemen van de hoge achting die de hertog voor zijn opperbeeldhouwer koesterde. Hij herstelde weliswaar, maar gezondheidsproblemen bleven hem parten spelen in de jaren die volgden.

Wat de oorzaak van zijn zwakke gezondheid is geweest is niet duidelijk. Er heersten in die tijd meermalen epidemieën in Dijon, maar het is ook voorstelbaar dat ongezonde werkomstandigheden in het atelier (steenstof) ervoor zorgden dat Sluter in 1404 zijn werkzaamheden moest beëindigen. Op 7 april 1404 sloot hij een overeenkomst met de augustijnerabdij Saint-Étienne in Dijon om daar als ‘kostkoper’, provenier, in te treden. Hij kocht zich in voor een bedrag van 40 goudfranken om er de rest van zijn leven te mogen verblijven en verkreeg daartoe ook een subsidie van het hof. Provenierschap bij een religieuze instelling was in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd een normale manier om een oudedagsvoorziening te organiseren, althans voor wie dit kon betalen. Vooral in de kringen van kunstenaars en hovelingen was dit niet ongebruikelijk. Stedelijke augustijnerkloosters waren hier zelfs in gespecialiseerd.⁹⁾ Sluter mocht een eigen kamer bewonen, ontving maaltijden met elke dag anderhalve pint wijn en had dezelfde rechten als de augustijnerkanniken, zonder dat hij verplicht was deel te nemen aan de gezamenlijke koorgebeden. De Saint-Étienne lag op loopafstand van het atelier, zodat hij zo vaak hij wilde een kijkje kon nemen bij de vorderingen van zijn neef en opvolger Claes van de Werve.

Sluter heeft ruim anderhalf jaar van zijn pensioen mogen genieten. Kort na zijn intrede in de Saint-Étienne overleed zijn broodheer, hertog Filips de Stoute, in Halle (Vlaanderen) op 27 april 1404. De rouwstoet arriveerde op 15 juni in Dijon en waarschijnlijk is de hertog al direct daarna begraven in zijn eigen praalgraf in de crypte van zijn eigen kartuizerklooster in Champmol, precies zoals hij het voorzien had. Zijn lichaam heeft daar tot de sloop van het klooster in 1792 gerust en het schitterende praalgraf met zijn stoet van pleuranten is vervolgens overgebracht naar de stad Dijon waar het tot vandaag te bewonderen is in het Museum voor Schone Kunsten.

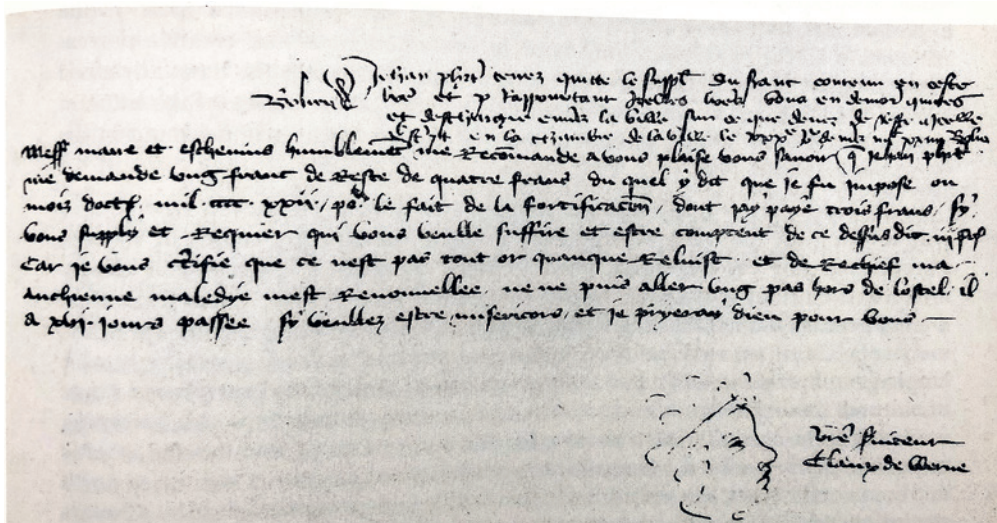
Claes Sluter zelf overleed eind 1405 of begin 1406. Op 31 januari 1406 werd door een hertogelijke klerk en onder toezicht van de baljuw van Dijon een inventaris opgemaakt van Sluters bezittingen. Hij werd begraven in een van de kapelletjes van de Saint-Étienne en het was daar dat in 1741 de amateur-oudheidkundige Palliot het opschrift op zijn graf en dat van Sluters neef Claes van de Werve ontdekte en de verweerde tekst foutief overschreef als ‘Claus Sluter uit *Hatheim*’, in plaats van Haarlem.¹⁰⁾ We kunnen het oorspronkelijke opschrift niet meer controleren want de Saint-Étienne had te lijden van verwaarlozing na de Revolutie waarbij delen van het klooster werden gesloopt. De restanten herbergen tegenwoordig het archeologisch museum van Dijon.

Claes van de Werve (ca. 1380-1439)

Claes van de Werve was een neef van Claes Sluter en evenals hij afkomstig uit Haarlem. Hij heeft geen opleiding gehad in een gilde zoals Sluter, maar kwam direct vanuit Haarlem bij zijn oudere verwant in dienst. Aanvankelijk was hij een van de twee knechts die Sluter op grond van zijn positie diende te hebben. Morand vermoedt dat hij ten tijde van zijn komst naar Dijon, in 1396, een jonge jongen moet zijn geweest van amper 16 jaar.¹¹⁾ Zijn geboortjaar wordt daarom omstreeks 1380 geschat, maar dat kan een paar jaar schelen, naar beide kanten toe. Pas in 1399 werd hij als volwaardig medewerker van het atelier beschouwd en ontving hij daarvoor een vast salaris. Dat Sluter een neef in dienst nam komt overeen met de werkwijze van de andere leidende kunstenaars in die tijd. Sluters voorganger De Marville had een broer, Mahiet, als ‘valet’ en hofschilder De Beaumetz, had een neef in eenzelfde functie.

Van de Werve was geheel en al in het atelier van Sluter opgeleid en had zich diens stijl zó goed eigen gemaakt dat het voor moderne experts niet mogelijk is om vast te stellen wie ooit wat maakte. Toen hij na de dood van Sluter de leiding over het atelier kreeg, op 11 februari 1406, was dat echter niet vanzelfsprekend. Hij moest een garantstelling ad 200 frank (verkregen via een relatie) betalen aan het hof. In de meeste contemporaine bronnen staat Claes van de Werve bekend als ‘Claux de Werve’, zo wordt zijn naam ook vermeld in een verzoek tot belastingvermindering in 1422.

Het werk aan de tombes en de Mozesput ging na de dood van Sluter weliswaar door, maar kwam gaandeweg wat op een lager pitje te staan. Na de moord op de opvolger van Filips de Stoute, hertog Jan zonder Vrees,

Verzoek van 'Claes de Werve' aan het gemeentebestuur van Dijon voor belastingvermindering in 1422. Hij ondertekende met een zelfportretje. (Archives municipales de Dijon, Morand p. 159)

Madonna met kind, gepolychromeerd, ca. 1430. Toegeschreven aan Claes van de Werve. Collectie Musée Rolin, Autun. (Foto auteur)

in 1419 werd het nog wat stiller, hoewel Claes' dienstverband in 1422 nog eens werd bevestigd door diens opvolger hertog Filips de Goede. Het is te danken aan de weduwe van Jan zonder Vrees, hertogin Margareta van Beieren (1363-1424), dat het atelier in stand bleef. Zij verleende Van de Werve in 1422 een bijzondere gratificatie, ter compensatie van zijn lagere inkomsten, en via haar kwamen er diverse opdrachten. Zijn befaamdste stuk uit deze periode is een gepolychromeerde Madonna met kind, gemaakt voor het klooster van de clarissen in Poligny. Dit schitterende beeldhouwwerk werd in 1920 onder schimmige omstandigheden verkocht en is sindsdien in het bezit van het Metropolitan Museum of Art in New York.

Margareta's zoon Filips de Goede was niet erg geïnteresseerd in het atelier en voerde in 1427 zelfs een stevige salarisvermindering (bijna halvering) in voor Claes van de Werve. Pas na 1435 kwamen er weer opdrachten, maar toen was Van de Werve al een oude man die de creatiefste periode in zijn leven was gepasseerd. Na zijn overlijden in 1439 werd geen opvolger aangesteld. Het atelier werd opgeheven en het gebouw werd toegewezen als werkplek aan de baljuw van Dijon. Van de Werve werd begraven naast Claes Sluter, in een van de kapellen van de Saint-Étienne in Dijon. Ook zijn graf bestaat niet meer. In 1443 werd het werk aan de tombe van Jan zonder Vrees in opdracht van Filips de Goede opnieuw opgepakt door Jean de la Huerta, die in de stijl van Sluter en Van de Werve bleef werken. De tombe kwam pas gereed in 1469 onder weer een andere beeldhouwer, Antoine le Moiturier, die geen verdere vernieuwingen doorvoerde. De stijl die Sluter eind veertiende eeuw had uitgevonden en door hem was overgedragen op zijn leerling Claes van de Werve hield aldus meer dan zeventig jaar stand.

De Haarlemse wortels nader bekeken

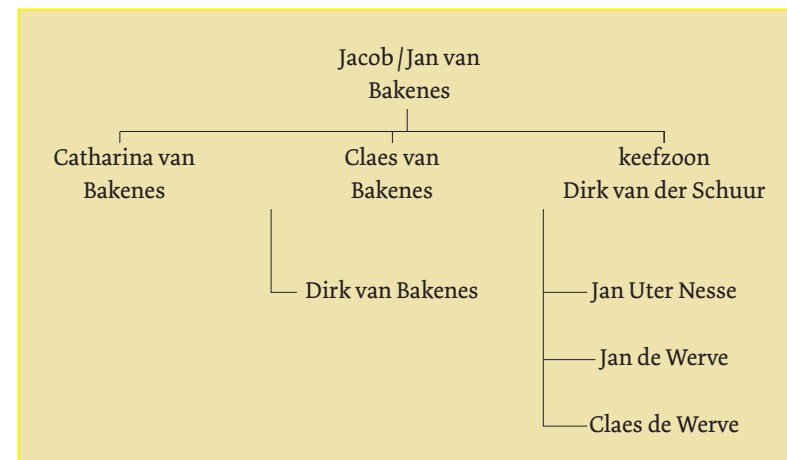
Sluter noch Van de Werve waren boerenzonen die op een goede dag afscheid namen van hun vee om iets met steen te gaan doen. Aannemelijker is dat ze afkomstig zijn uit stedelijke families die op een of andere manier al betrokken waren bij de bouw van huizen of kerken. Algemeen wordt aangenomen dat Sluter geboren is rond 1355/1360 en Van de Werve rond 1380. Haarlem was in die tijd volop aan het groeien van een simpele handelsnederzetting tot een bloeiende stad van circa 7000 inwoners die naast kloosters en kerken ook plek bood aan allerlei ambachtelijke nijverheid. Toch toonde Haarlem ook een gehavende aanblik: stadsbranden in

1347 en 1351 (en mogelijk ook rond 1370¹²⁾) hadden een groot deel van de (houten) huizen in de as gelegd en veel andere gebouwen, zoals het Dominicanerklooster en de parochiekerk Sint-Bavo, zwaar beschadigd. In de decennia hierna vonden er volop herstel- en bouwwerkzaamheden plaats in de stad. Tussen 1365 en 1370 kwam bijvoorbeeld de Gravenzaal tot stand, het Dominicanenklooster werd tussen 1351 en 1380 herbouwd. Rond 1368 werd gewerkt aan de parochiekerk, in de jaren 1390 begon de bouw van het nieuwe koor, en in 1375 werd de Heemsteedse kapel aan de Janskerk gebouwd. Deze grote en kleine bouwoperaties werden, zoals overal, uitgevoerd door kleine particuliere bedrijven, bestaand uit een bouwmeester met een paar knechten en gezellen, vaak – maar niet altijd – een vader en zijn zonen. Ambachten zoals steenhouwen en timmeren werden mondeling en in de praktijk overgedragen.

In Haarlem kennen we stadsbouwmeester Engelbrecht van Nijvel, mogelijk verwant aan Willem van Nijvel die vanaf 1384 met zijn zonen regelmatig bouwwerkzaamheden uitvoerde in opdracht van de Hollandse graaf. Engelbrecht was betrokken bij de bouw van de Bavo (1400) en er zijn aanwijzingen dat hij ook te maken had met de herbouw van het stadshuis jaren eerder.¹³⁾ Voor het bouw materiaal was men aangewezen op de private steenhandel die natuursteen leverde afkomstig uit groeves in Brabant, Vlaanderen en Duitsland. Vanaf eind veertiende eeuw gingen steenleveranciers steeds meer voorbereide materialen aanbieden, in complexe bouwpakketten. Ook stuurden ze soms kleine bouw ploegen mee, voor de afwerking ter plaatse of ter ondersteuning bij het assembleren. De afkomst van bouwmeesters Engelbrecht en Willem – Nijvel, ten zuiden van Brussel – kan een verklaring zijn voor de aanvoer van (geprefabriceerde) natuursteen uit die regio.

Claes van de Werve en de familie Van Bakenes

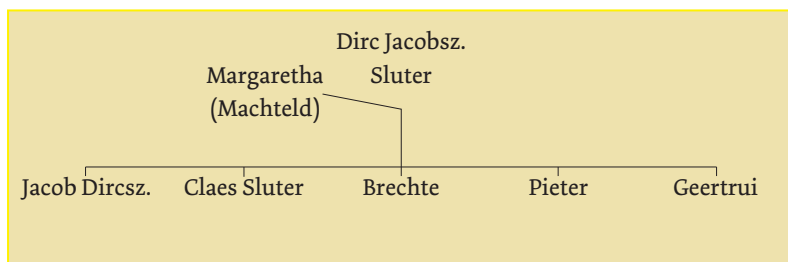
Hoewel de achternaam Van de Werve wijd verbreid is in Holland, denken we dat we de herkomst van Claes gewoon in Haarlem moeten zoeken. Naar tot dusver bekend verliet hij in 1396 als jongeling de stad en kwam daarna meteen onder de hoede van Sluter in Dijon, dus voordat hij enig goed had kunnen verwerven of een testament had kunnen opmaken. De kans is daarom niet groot dat we concrete schriftelijke bewijzen vinden van zijn leven in Haarlem.¹⁴⁾ Maar wie zoekt naar een familie Van de Werve in Haarlem komt al snel uit bij Dirk van de Werve, een kleinzoon van Jacob van Bakenes. Toen Catharina van Bakenes bij testament liet vastleggen dat er een ‘kapelanie’ gesticht moest worden op een nieuw te bou-

Mogelijke stamboom van Claes van de Werve. (Illustratie auteurs)

wen altaar in de Bavo, stelde zij als collatoren Theodoricus (Dirk) van de Werve en Gerardus Kerckman aan. De begunstigde was Joannis de Werve. Dat lijkt te duiden op een familierelatie tussen Catharina, Theodoricus en Joannis. Catharina was getrouwd met Willem Costijnsz. en waarschijnlijk een dochter van Jacob van Bakenes. We kennen de familie Bakenes als kerkmeesters, schepenen en burgemeesters van Haarlem, ook waren ze lid van het Heilig Kerstmisgilde en in 1395 stichters van het Hofje van Bakenes. Behalve dochter Catharina had Jacob twee zonen, namelijk Claes van Bakenes en een ‘keefzoon’ (onecht) Dirk van der Schuur¹⁵⁾ die weer de vader was van Dirk van de Werve. Daarmee kan Catharina een tante zijn van Dirk van de Werve, die we mogelijk met Theodoricus van de Werve kunnen identificeren. Dirk van de Werve had in elk geval twee zonen, ‘Jan van Nesse Dircxz. van de Werve’ en Mr. Jan van den Werve.¹⁶⁾ De laatste kunnen we misschien identificeren met Joannis de Werve, de geestelijke die op 14 mei 1400 door de collatoren werd aangewezen voor de bediening van de kapel. Misschien is ook de tweede collator, Gerardus Kerckman, familie van Catharina of haar echtgenoot. Na haar dood, ook Willem Costijnsz. leefde toen niet meer en er waren geen kinderen, erfden hij en zijn zonen (een deel van) haar erfgoed.¹⁷⁾

De vraag is natuurlijk of en hoe we Claes van de Werve hierin een plek kunnen geven. Een optie is dat hij een zoon was van Dirk van de Werve en daarmee een broer van ‘Jan van Nesse Dircxz. van de Werve’ en Mr. Jan

Het gezin waar Claes Sluter waarschijnlijk uit afkomstig is. (Illustratie auteurs)

van den Werve. Hij kan dan vernoemd zijn naar oudoom Claes, de wettige zoon van Jacob van Bakenes. Hoe de familieverhoudingen en naamsvernoemingen precies zijn geweest zal verder onderzoek moeten uitwijzen. Voorlopig houden wij het erop dat de sleutel tot de herkomst van Claes van de Werve waarschijnlijk ligt bij deze bastaardtak van de familie Van Bakenes.¹⁸⁾

Een familie van sleutelbewaarders?

De achternaam van Claes Sluter verwijst mogelijk naar de functie die zijn familie vervulde als sleutelbewaarder c.q. poortwachter of als rentmeester (tot in de vijftiende eeuw werden grafelijke ambtenaren die belast waren met de financiële administratie ook ‘sluter’ genoemd¹⁹⁾). Sluters zegel is bewaard gebleven in de archieven van Dijon. Op dat zegel staat zijn wapen: twee opstaande sleutels, waarvan de uiteinden van de baarden elkaar raken. Twee vogels met uitgestrekte vleugels ondersteunen het schild. Boven het wapen staat Claus, eronder Sluter. Een sprekend wapen dus, met een verwijzing naar zijn beroep.

In onze naspeuringen naar zijn Haarlemse wortels hebben we ook buiten de stadsgrenzen gekeken. Al was het maar vanwege de vele Sluters en Sluijters die met name ten zuiden van Haarlem voorkomen. In de grafelijke rekeningen van bijvoorbeeld de houtvesters duiken met regelmaat leden van een familie Sluter op. Zij krijgen betaald ‘om die beesten’ en vanwege veenhuur bij Noordwijkerhout en Langeveld, en kunnen evengoed poorters van een stad zijn met bezit erbuiten.²⁰⁾ In Haarlem zelf hebben we vooralsnog één Sluter aangetroffen: Jacob Dirksz., broeder van de Haarlemse Commanderie van Sint-Jan, die ons echter meteen naar een andere plaats leidt: Leiden. In 1383 liet zijn moeder – Margaretha Sluter, weduwe van Dirc Jacobsz. en wonend in Leiden – een kapel stichten in

Zegel van Claes Sluter (Claux of Claus Sluter), met daarop zijn wapen met de twee sleutels. (Archives Nationales de France, sceaux de Bourgogne nr 824)

de Sint-Pieterskerk aldaar en in het testament werd bepaald dat Jacob na haar dood de helft van de inkomsten van deze vicarie zou krijgen. Als eerste bedienaar van de vicarie wordt Heer Dirk Gravekijn aangewezen, vicaris in de Sint-Pieterskerk en vermoedelijk ook commandeur van de Duitse Orde in Katwijk.²¹⁾ In het Cartularium van het Leidse Heilige Geesthuis komt in 1362 een ‘Machtelt Dirc Sluters wedue’ voor. Misschien kunnen we haar met Margaretha Sluter identificeren: Margaretha als Machtelt is niet ongebruikelijk en beide vrouwen zijn weduwe van een Dirc Sluter. Uit de opgave in het Cartularium blijkt dat Machtelt twee inwonende en twee uitwonende kinderen had, van wie er een bovendien de naam Claes Sluter draagt.²²⁾

Wi [...] scepenen in Leijden maken cont allen luden dat Trude Boudijns wedue van Zwieten ghecoft heeft jehghens Machtelt Dirc Sluters wedue ende jehghens Machtelt ende Gheertruijt ende Pieter horen kinderen een pont hollants vrijs ghelts iair heer renten totten joncfrouwen behoef die opt Beginhof wonen binnen Leijden. Jairlix te versien op hoir deel van dien huse ende van dien erve dair si nu ter wilen wonen ende op die twie kints deel die Claes Sluter ende Brechte sijn zuster hadden op dit voirghenoemde huijs ende erve [...]

Of deze Claes inderdaad ‘onze’ Claes is valt nu niet te zeggen, daarvoor moet meer onderzoek worden gedaan. Maar het wordt wel interessant, vooral vanwege de band met Haarlem, via zijn veronderstelde broer, jansheer Jacob Dirksz. Dat deze in 1362 niet genoemd wordt kan erop wijzen dat hij toen al was ingetreden in de commanderij (mogelijk was hij de oudste broer van het gezin). Dan is het extra opvallend dat in 1356 een zekere Jan van Leyden commandeur is van de Haarlemse commanderij. Mogelijk was hij afkomstig uit de Leidse patriciërsfamilie Van Leyden, met al zijn burgemeesters, schepenen en kerkmeesters, onder wie een Jan van Leyden die rond 1400 een steenplaats exploiteerde ten behoeve van de Pieterskerk waarvan hij kerkmeester was.²³⁾

Overigens komt in de rekeningen van deze kerk ook Griet Sluters voor, die we misschien kunnen identificeren met Geertrui Sluters, een van de jonge kinderen van Machteld Sluter. Zij kreeg in 1399 betaald in verband met de kleding ten behoeve van bouwmeester Rutger van Kampen voor zijn werk aan de Sint-Pieterskerk; een post te midden van posten voor timmerwerk, aankoop van zand en stenen.²⁴⁾ Verder nog in Leiden: Diederic Sluter wonend in de Grote Straat (1333) en een dochter van Machtelt Costijns die belasting betaalt op ‘Sluters huys’ (1384).²⁵⁾ In 1362 is er ook melding van een Aernt Sluter. In dat jaar schonk Gerard van Heemstede de opbrengst van verschillende stukken land te Wateringen aan de vicarie die zijn ouders hadden gesticht, waaronder enkele morgens die van Aernt Sluter waren. Bij deze gelegenheid wordt ook opgemerkt dat Hillegonda van Bakenes bij leven eigenares was van het huis en de hofstede te Heemstede. Hieruit blijkt dat deze Sluter in elk geval in de omgeving verkeerde van de familie Van Heemstede (stichters van de Heemstedse kapel in de Janskerk) en ook – op afstand weliswaar – met de familie Van Bakenes, van wie Catharina van Bakenes verwant lijkt te zijn met een Van de Werve.²⁶⁾

Resumerend: op meerdere plekken zien we de naam Sluter geassocieerd met de Pieterskerk in Leiden en de Haarlemse commanderij, en de families Van Heemstede en Van Bakenes. We leggen daarom hier een hypothetisch scenario voor waarin Claes Sluter een broer is van Jacob Dirksz., die in het kielzog van Jan van Leyden in de jaren 1360 naar Haarlem vertrekt om zich aan te sluiten bij de jansheren. Door het werk dat de familie Sluter in Leiden doet – we veronderstellen hier sleutelbewaarder van de Sint-Pieterskerk – groeit Claes op in de nabijheid van een stenen gebouw waaraan in die tijd flink verbouwd wordt. Misschien werkt hij zelfs mee

op de bouwplaats. Op enig moment gaat hij, op verzoek van zijn broer of misschien zelfs van Jan van Leyden, naar Haarlem om daar mee te werken aan een project, zoals de bouw van de Heemstedse kapel bij de Janskerk of de herbouw van het stadhuis. We gaan er in elk geval van uit dat Sluter op een van deze bouwplaatsen werkzaam is geweest en daar het vak heeft geleerd. Tijdens deze werkzaamheden ontmoet hij Engelbrecht van Nijvel en andere Brabantse steenhouders en steenhandelaren. Natuurlijk is het speculatief, maar we kunnen niet laten hier te vermelden dat eind veertiende eeuw ook een Jan en Gheert van Nivele lid waren van het Brusselse steenhoudersgilde. Via contacten van de familie Van Nijvel kan hij de mogelijkheid hebben gekregen om naar Brussel te reizen waar hij zich verder bekwaamt en toe mocht treden tot het gilde. Wat wij op dit moment niet weten is hoe de familierelatie tussen Sluter en Van de Werve is. Ze zijn neven van elkaar, maar hoe precies is onbekend. ‘Neef’ is een term die in deze periode in het sociaal verkeer wordt toegepast op iedereen van wie iemand vermoedt dat hij verwant is. Ze kunnen dus evengoed verre achterneven zijn, via een moeder of via een vader, via de familie Van de Werve, Van de Schuur, Bakenes of Sluter zelf. In de persoon Aernt Sluter, die in de nabijheid van de familie Van Heemstede (plus Van Bakenes en Van de Werve) verkeerde, vinden we wellicht de verbindende schakel tussen Claes Sluter en Claes van de Werve.

Ambacht op een voetstuk!

Claes Sluter en Claes van de Werve noemen we nu kunstenaars, maar zelf zullen ze zich ongetwijfeld als ambachtslieden hebben beschouwd in een tijd dat een begrip als ‘autonoom kunstenaar’ eenvoudigweg nog helemaal niet bestond. Ze werkten in een ambachtelijke traditie van toegepaste vaardigheden waarbij de ervaren persoon, de meester, zijn kennis overdroeg op de leerling, de gezel. Sluter had zijn eerste vorming ontvangen in Haarlem en verder in Brabant bij leden van het Brusselse steenhoudersgilde. De ontplooiing van zijn talent en zijn meesterschap vond uiteindelijk plaats in Dijon, in de context van de grafmonumenten voor de Bourgondische hertog Filips de Stoute.

Claes van de Werve was niet alleen Sluters jongere *neef*, maar ook zijn leerling-gezel. Hij verwierf zijn ambachtelijke kennis en vaardigheden geheel en al in het atelier van zijn verwant in Dijon, waarbij hij uiteindelijk raakte aan diens meesterschap en, in de ogen van velen, er op gelijke hoogte mee kwam te staan. Op zijn beurt droeg hij zijn eigen vaardigheden, en daarmee die van Sluter, weer over aan de generatie na hem.

Bronzen standbeeld van Claes (Claus) Sluter bij de ingang van het Museum voor Schone kunsten in Dijon. (Foto auteur)

In de negentiende eeuw werden beide beeldhouwers door Franse historici als ‘Fransen’ beschouwd. In de nationalistisch getinte visie van die tijd had Frankrijk beiden als het ware toegeëigend. Hun Hollandse afkomst was niet alleen onbekend, maar ook onbelangrijk. Nu we weten dat zowel Sluter als Van de Werve Hollanders waren met een stevige Haarlemse connectie, moeten we niet in een vergelijkbare chauvinistische kramp schieten door hun nagedachtenis al te zeer in een Hollands-Haarlemse context te willen plaatsen. Toch wordt het tijd een gedenkteken of een standbeeld voor de beide beeldhouwers, of voor een prijs die naar hen is vernoemd. En ja, dat moet dan natuurlijk wel in Haarlem gebeuren, en laat de stad daarin vooral de ambachtelijke traditie van Sluter en Van de Werve eren. Niet het feit dat ze uit Haarlem kwamen zou als hun kwaliteit centraal moeten staan, maar wel hun ambacht. Door hun ambacht te eren en de overdracht daarvan op jongere generaties te stimuleren, tonen we immers ons grootste respect voor deze bijzondere beeldhouwers.

Literatuur en bibliografie

- Div. auteurs, *Claus Sluter. Le Puits de Moïse. Le tombeau de Philippe Hardi*, [Dossier de l'Art], ed. Musée des Beaux Arts de Dijon, Dijon 2018
- Cerutti, W., *Van Commanderie van Sint-Jan tot Noord-Hollands Archief. Geschiedenis van het klooster en de kerk van de Ridderlijke Orde van het Hospitaal van Sint-Jan van Jeruzalem in Haarlem*, Haarlem 2007
- Damen, Mario, en Louis Sicking (red.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650. Liber alumnorum Wim Blockmans*, Hilversum 2010
- David, Henri, *Claus Sluter*, Parijs 1951
- Duverger, J., *De Brusselse steenbickelers der XIVe en XVe eeuw. Klaas Sluter en zijn brusselse medewerkers in Dijon*, Gent 1933
- Hengst, Daan den, Kaan, Henk, en Koen Vermeij (red.), *Het grote Bavoboek*, Zwolle/Haarlem 2021.
- Janssen, C.F., *De Grote of St. Bavokerk te Haarlem*, Haarlem 1985
- Jugie, Sophie, *Les pleurants des tombeaux des ducs de Bourgogne*, Dijon 2010
- Meischke, R., *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort/Den Haag 1988
- Morand, Kathleen, *Claus Sluter. Artist at the court of Burgundy*, Austin 1991
- Loo, Bart Van, *De Bourgondiërs. Aartsvaders van de Lage Landen*, Amsterdam 2019
- Scholtens, H.J.J., ‘De chartreuse bij Dijon en haar kunstenaars 1379-1411’, in: *Oud-Holland. Driemaandelijks tijdschrift voor Nederlandse kunstgeschiedenis*, 81 (1966)

Noten

In verband met de beperkende maatregelen wegens corona waren ten tijde van dit korte onderzoek archieven gesloten. Daarom hebben we archiefstukken vooral online en in print bestudeerd.

- 1 Website over Claes Sluter <https://claessluter.nl/teamsluter>.
- 2 *Haarlems Dagblad*, 20 juni 2019.
- 3 Duverger, p. 40.
- 4 Duverger, p. 23.
- 5 David, p. 37.
- 6 Morand, p. 377.
- 7 Scholtens, p. 126.
- 8 David, p. 108.
- 9 Fizzard, Allisson, 'Retirement Arrangements and the Laity at Religious Houses in Pre-Reformation Devon', in: *Florilegium* 22 (2005), p. 59-79. Met dank aan Jaco Zuijderduijn (Univ. van Lund, Zweden) voor deze mededeling.
- 10 David, p. 63.
- 11 Morand, p. 133 vv.
- 12 Karel Emmens en Jan van der Hoeve, 'De snelle bouw van het koor', in: *Het Grote Bavoboek*, p. 50-51.
- 13 Idem, p. 73-75.
- 14 Scholtens biedt in zijn artikel 'De Chartreuse bij Dijon en haar Kunstenaars, 1379-1411' een paar goede aanknopingspunten voor verder onderzoek.
- 15 Bv. in *Repertorium op de grafelijke lenen in 's Gravenhage, 1281-1650*, J.C. Kort, p. 12. Geraadpleegd via www.hogenda.nl.
- 16 NA, Den Haag, Familiearchief Van Vredenburg, Ambtelijke Stukken, nummer toegang 3.20.61.01, inventarisnummer 280. Inventaris van alle stukken en papieren, toekomende aan het convent van de Regulieren in Leiderdorp, genaamd Engelendaal, opgemaakt door Jan van Hout, secretaris van Leiden, bewerkt door A. van der Tuijn, p. 15, 59. Geraadpleegd via www.hogenda.nl.
- 17 *Repertorium op de grafelijke lenen in Kennemerland, 1267-1650*, J.C. Kort, p. 69. Geraadpleegd via www.hogenda.nl.
- 18 Scholtens noemt een Dirk van de Werve wiens broer ook wel Jan van Leyden wordt genoemd. Uit prosopografisch onderzoek naar het Leidse patriciaat (<https://oudleiden.nl/werkgroepen/jan-van-hout-archiefontoerzoek/leidse-patriciaat-tot-1420/van-leyden>) blijkt inderdaad dat een Dirk van der Werve een broer of oom Jan van Leyden had. Deze Dirk is echter schepen, schout, kerkmeester van de Sint-Pieterskerk en burgemeester van Leiden, en overlijdt ongeveer 1417. Als hun vader wordt Pieter van Leyden genoemd, geen Dirk van de Schuur. Voor ons is er geen reden om aan te nemen dat met Theodoricus van de Werve deze Leidse Dirk van de Werve bedoeld is.
- 19 Inventaris van het archief van de graven van Holland 1189-1581, J.C. Kort. Geraadpleegd via <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/3.01.01>
- 20 Via <https://www.collectiegroesbeek.nl>.
- 21 <https://oudleiden.nl/werkgroepen/jan-van-hout-archiefontoerzoek/leidse-patriciaat-tot-1420/pieter-gobburgenz-c-s>.
- 22 Regionaal Archief Leiden, Heilige Geest of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden. Inventarisnummer 0519, Cartularium 429, d.d. 1318-1541, nr. 270 folio 51 d.d. Valentijnsdag 1362. Geraadpleegd in de bewerking van A. van der Tuijn, via www.hogenda.nl.
- 23 <https://oudleiden.nl/werkgroepen/jan-van-hout-archiefontoerzoek/leidse-patriciaat-tot-1420/van-leyden>.
- 24 Rekeningen Pieterskerk 1398-1428, transcriptie Ed van der Vlist. Geraadpleegd via <https://oudleiden.nl/werkgroepen/jan-van-hout-archiefontoerzoek/rekeningen-pieterskerk-1398-1428/1399>.
- 25 Hoogheemraadschap Rijnland, Registers (1253-1564), OAR13, 14v-a 15v. Geraadpleegd via <https://oudleiden.nl/werkgroepen/jan-van-hout-archiefontoerzoek/registers-rijnland-1253-1564/oar-13/jvh-rijnland-folio-13-10>.
- 26 Heerlijheidsarchief Heemstede, inv.nr. 416, fol.1. Ook: <https://ilibrarianawordpress.com/2012/01/20/de-eerste-heren-van-heemstede-en-hun-voorgeslacht-van-holy-deel-2>.